

En liten minoritet: Jødene i Norge frem til 1940

av Kristine Bjørndal-Lien og Kjetil Braut Simonsen

I 1925 trykket Oslo Aftenavis en reportasje fra synagogen i Calmeyers gate 15 B, som var tilknyttet menigheten *Den israelittiske menighet*. Artikkelen fremmet en blanding av eksotisk beundring og stereotype beskrivelser. Det ble hevdet at jødene i Oslo var for få til å danne et eget jødisk miljø. Videre fastslo forfatteren at jødiske minoriteten var spaltet i to leirer, der den ene var assimilert, mens den andre var vesensfremmed:

«Nogen er rike, har traditioner i Norge og har assimilert vor kultur. [...] Men vi har ogsaa andre slags, som ganske anderledes kalder paa fantasien. Jeg tænker paa dem der i sin fattige ghettoaahet er uendelig mere maleriske end vore borgerlige jøder – paa de halvrussiske bananjøder, klædessjappernes og portrummenes øst-europeiske indslag i vor by.»¹

I avslutningen het det at jødene hadde lite til felles med den norske majoritetsbefolkningen. «De lever i fremmed land, intet kulturfælleskap binder dem til os.»²

Reportasjen i *Oslo Aftenavis* gir først og fremst et innblikk i de klisjépregete holdningene som kunne komme til uttrykk i norsk offentlighet i 1920-årene. Journalisten beskrev «det jødiske» som noe eksotisk og fremmed, som vanskelig lot seg forene med «norsk» kultur og mentalitet. Mer indirekte peker innholdet likevel også mot noen interessante historiske problemstillinger. Den jødiske minoriteten i Norge før 1940 var liten og forholdsvis nyetablert, fortrinnsvis med røtter i Øst-Europa. Hvordan organiserte den seg i Norge, og hvilke geografisk og sosial profil fikk den? Hvordan håndterte minoriteten i Norge balansegangen mellom å ivareta egne tradisjoner og krav om tilpasning til storsamfunnet, og hvordan forholdt den seg til fiendtlige strømninger i det norske majoritetssamfunnet?

I denne artikkelen gir vi et innblikk i den jødiske minoritetens historie i Norge frem til 1940. Vi retter først fokus på den jødiske innvandringen til landet. Deretter ser vi på jødisk yrkesliv og organisasjonsliv, før vi diskuterer jødisk identitetsforståelse. Til slutt tar vi kort opp hvordan antisemittismen i det norske samfunnet påvirket jødene situasjon – og hvordan representanter for minoriteten kunne respondere på slike tendenser.

¹ «I bøn og faste i østkantjødernes synagoge», *Oslo Aftenavis*, 30. september 1925.

² «I bøn og faste i østkantjødernes synagoge», *Oslo Aftenavis*, 30. september 1925.

Leidebrev og adgangsforbud

Frem til 1814 var Norge i union med Danmark. Innenfor de danske grensene ble jødisk bosetting periodevis godtatt fra tidlig på 1600-tallet, blant annet for å understøtte handel og industri.³ Lov av 1681 (for Danmark) og 1687 (for Norge) fastslo imidlertid at jøder i utgangspunktet ikke hadde adgang til riket og at de måtte ha leidebrev⁴ for å oppholde seg i landet. Loven gjorde ingen forskjell på askenasiske og portugisiske jøder⁵, men etter protest fra en velstående portugisisk jøde som hadde en tilknytning til Christian V, ble det i 1684 bekreftet i en ny kongelig forordning at portugisiske jøder ikke skulle rammes av bestemmelsene. Ikke bare nasjonal lovgivning inneholdt et generelt forbud mot jøder. Også de enkelte byenes bestemmelser i Norge kunne man finne restriksjoner. Jøder ble for eksempel spesifikt nevnt som gruppe som skulle unntas fra religionsfriheten i «Anordning om Frideriksstads Bebyggelse og ydermere Friheder» av 1682.⁶

I den grad det var snakk om jødisk tilstedeværelse i Norge før 1814, dreide det seg om enkeltpersoner. I mai 1931 trykket det jødiske magasinet Hatikwoh en artikkel som stilte spørsmålet «Var der jøder i Norge for 150 år siden?». Den ikke navngitte forfatteren besvarte spørsmålet med et ja: Det befant seg jøder i Norge allerede før 1814 – både «rettroende» og jøder som lot seg døpe. Blant de dømte nevnes familienavn som Glogau og Hambro. Artikkelforfatteren omtaler imidlertid også flere personer som ikke konverterte til kristendommen. I 1781 ankom for eksempel Wolf Abraham Oslo sammen med sin husholderske, og med pass utstedt i København. Han fikk en heller uvennlig mottakelse. Det ble gitt ordre om at de to skulle arresteres, mest sannsynlig fordi passet var utskrevet for reise til Stockholm. Innen 40 timer var de ute av landet.⁷

I 1814 ble unionen med Danmark oppløst. Norge ble nå innlemmet i en ny union med Sverige. Landet fikk i mai 1814 også en egen grunnlov, utformet og undertegnet på Eidsvold. Eidsvoldsgrunnloven bygde på maktfordeling, folkesuverenitetsprinsippet og menneskerettigheter, og var i det hele tatt liberal og demokratisk målt ut fra samtidens standarder. Likevel rommet loven en bestemmelse som innebar at jødene var nektet adgang til riket. Adgangsforbudet synes å ha hatt sitt ideologiske opphav i en blanding av

³ Oskar Mendelsohn. *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år. Bind 1 1660–1940*. (Oslo: Gyldendal, 1969), s. 23

⁴ Leidebrevet var et tilsagn som ga adgang til å ferdes fritt innenfor myndighetsområdet uten å risikere for eksempel fengsling (<https://snl.no/leide>).

⁵ Historisk skiller det mellom sefardiske (portugisiske) jøder og askenasiske jøder (jøder fra Øst-Europa). Sefardiske jøder er etterkommere av jøder som ble utvist fra Spania og Portugal, mens askenasiske jøder har opprinnelse i Sentral- og Øst-Europa.

⁶ Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge*, s. 24-26

⁷ Hatikwoh årgang 1931 nr. 5.

Opplysningstidens religionskritikk, konspirasjonsforestillinger og klisjeer om «jødisk pengemakt». Ifølge idéhistorikeren Håkon Harket ble jødene fremstilt som en trussel: en potensiell «stat i staten»⁸ Bestemmelsen innebar også en skjerpet praksis sammenliknet med den tradisjonelle linjen i Danmark-Norge, som altså åpnet for unntak gjennom leidebrev.⁹ De første tiårene etter 1814 ble da også forbudet også praktisert svært strengt. I 1830-årene og 1840-årene utviklet det seg en noe mer liberal tilnærming. Den tradisjonelle praksisen med å utstede leidebrev til jødiske enkeltpersoner ble i noen grad gjenopptatt,¹⁰ og opinionen for å fjerne forbudet ble også styrket. Både i 1842, i 1845 og 1848 ble det reist forslag om å avvikle bestemmelsen på Stortinget, men foreløpig uten hell.¹¹

1851–1940: Adgang og innvandring

Først ved fjerde forsøk, i 1851, lyktes det å avvikle grunnlovsbestemmelsen som nektet jøder adgang til Norge.¹² Blant enkelte tilhengere av forbudet, var det blitt advart mot at beslutningen kunne lede til at «skipsladninger» med «sjakkerjøder» (jødiske handelsfolk) krysset grensene.¹³ En slik masseinnvandring fant aldri sted. De første tiårene etter 1851 ankom det kun et lite antall jødiske innvandrere. I folketellingen av 1875 ble det oppgitt at 17 jøder oppholdt seg i Kristiania, blant dem tolv fastboende.¹⁴ Historikeren Marta Gjernes, som har studert den jødiske innvandringen til Kristiania i perioden 1851–1952, har identifisert 60 individer som innvandret til Kristiania i tidsrommet 1852–1879.¹⁵ Hovedtyngden av denne første innvandringsgruppen kom fra Tyskland eller Danmark.¹⁶

Fra 1880 endret mønstret seg. Bakgrunnen var en omfattende jødisk masseutvandring fra Øst-Europa. Samlet sett utvandret omlag 2,5 millioner jøder personer fra mot vest i tiden mellom 1881 til 1914.¹⁷ Migrasjonsbølgen skyldtes ulike faktorer. Intensiveringen av antisemittismen i Øst-Europa fra 1880-årene er gjerne blitt trukket frem. Etter attentatet på

⁸ Håkon Harket, *Paragrafen. Eidsvoll 1814* (Oslo: Dreyer, 2014), s. 386.

⁹ Christhard Hoffmann, «Introduction», i Christhard Hoffmann (red.), *The Exclusion of Jews in the Norwegian Constitution of 1814 Origins — Contexts — Consequence* (Berlin: Metropol, 2016), s. 13–14.

¹⁰ Frode Ulvund, *Fridomens grenser. Handhevinga av den norske "jødeparagrafen"* (Bergen: Scandinavian University Press, 2014): s...

¹¹ Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge*, s. 114–138; 218–275

¹² For en detaljert redegjørelse om debatten om og behandlingen av bestemmelsen, se Mendelsohn. *Jødenes historie i Norge*, s. 85–275

¹³ Ytterborg gjengitt i Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge*, 263.

¹⁴ Referert i Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge*, s. 293.

¹⁵ Marta Gjernes, *Jødar i Kristiania. Dei fyrste innvandarane si geografiske og sosioøkonomiske plassering i samfunnet frå 1851 til 1942* (Oslo: HL-senterets skriftserie, 2007), s. 60.

¹⁶ Bjarte Bruland, «Norske jøder – historie og kultur», i Anne Bonnevie Lund og Bente Bolme Moen (red.), *Nasjonale minoriteter i det flerkulturelle Norge* (Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2010), s. 74.

¹⁷ Einhart Lorenz, *Jødenes historie i Europa fra den spanske inkvisisjonen til mellomkrigstiden* (Oslo: Dreyers forlag, 2020), s. 204.

reformtsaren Alexander II i 1881 spredte det seg en bølge av voldelige antijødiske forfølgelser i det tsarstyrte Russland.¹⁸

Selv om pogromene utvilsomt bidro til å forverre jødernes situasjon, og dermed virket forsterkende for migrasjonsbølgen, har flere forskere påpekt at antisemittismen *alene* ikke utgjør noen tilstrekkelig forklaring. Historikeren Todd Endelman hevder for eksempel at emigrasjonen fra Øst-Europa først og fremst skyldtes at den jødiske økonomien ikke vokste så hurtig som den samtidige befolkningsveksten krevde.¹⁹ Det foregikk også endringer i handelsstrukturen, som innebar at små jødiske handelsmenn i shtetlen ble utkonkurrert av større handelsetablissementer i byene.²⁰ I tillegg til slike *push-faktorer* virket også såkalte «pull-faktorer» inn. Når noen medlemmer av den jødiske minoriteten hadde flyttet til et område, ble det enklere for andre å flytte etter.

Fra 1880-årene økte den jødiske innvandringen i omfang også i Norge. I 1900 var det registrert 642 jøder i landet.²¹ I 1920 hadde det offisielt registrerte antallet vokst til 1457,²² men reelt sett lå det antakelig noe høyere. Ved krigsutbruddet i 1940 levde det omlag 2000 jøder i Norge.²³ Den største andelen av de jødiske innvandrerne kom fra dagens Litauen, Latvia, nordlige deler av Polen og Hviterussland.²⁴ Flere hadde flyttet mange ganger mellom ulike områder i Russland, og mange hadde også hatt andre land – som Sverige – som mellomstasjon.²⁵

Samlet sett må det likevel understrekes at den jødiske befolkningen i Norge dreide seg om en svært liten minoritet: «Det finnes knapt noe land i Europa», sammenfatter Bjarte Bruland, «der den jødiske minoriteten har vært så marginal, hvor muligheten for kontinuerlig jødisk liv har vært så liten, som i Norge».²⁶ I USA, som mottok hovedtyngden av migrasjonsbølgen, vokste den jødiske befolkningen til sammenlikning fra om lag 250 000 til mer enn to millioner mennesker løpet av en førtiårsperiode etter 1880.²⁷ Den jødiske

¹⁸ Om 1881-pogromene, se bl. a Håkon Harket, «Russland. Pogromene», i Håkon Harket, Trond Berg Eriksen og Einhart Lorenz, *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag* (Oslo: Cappelen, 2005), s. 269–285.; Michael Aronson, *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia* (Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1990).

¹⁹ Todd M. Endelman, *The Jews of Britain, 1656 to 2000* (Berkeley og Los Angeles: University of California Press, 2002): s. 128

²⁰ Gjernes, *Jødar i Kristiania*, 85-86, sitat s. 86.

²¹ Gjernes, *Jøder i Kristiania 2007*, s. 34

²² Gjernes, *Jøder i Kristiania*, 2007, s. 34

²³ Bjarte Bruland, *Holocaust i Norge. Registrering, deportasjon, tilintetgjørelse* (Oslo: Dreyer, 2017), s. 28.

²⁴ Bruland, *Holocaust i Norge*, s. 28; se også Gjernes, *Jødar i Kristiania*, s. 75 om den jødiske innvandringen til Kristiania 1880–1900.

²⁵ Knut Kjeldstadli: "Del III. 1901-1940", i Einar Niemi, Jan Eivind Myhre, Knut Kjeldstadli: *Norsk innvandringshistorie bind 2. I nasjonalstatens tid, 1814-1940* (Oslo: Pax 2003), s. 408

²⁶ Bruland, «Norske jøder. Historie og kultur», s. 71.

²⁷ Lorenz, *Jødernes historie i Europa*, s. 205.

minoriteten i Norge var mindre enn i de andre nordiske landene, både i absolutte og i relative tall.²⁸ Samtidig utgjorde den jødiske innvandrerguppen bare en liten del av den samlede antallet innvandrere i landet. I 1900 var 7,6 % av befolkningen i Kristiania utenlandsfødte, men bare 1,5 % av dem var jøder.²⁹

Integrering: Arbeidsliv og yrkesstruktur

Flertallet av de jødiske innvandrerne som ankom Norge hadde få midler. De var derfor avhengige av finne seg arbeid hurtig etter ankomst. For mange var det derfor på arbeidsmarkedet de gjorde sine første erfaringer i det nye landet.³⁰

Hvor plasserte den jødiske innvandrerguppen seg i arbeidslivet, og hva slags sosioøkonomisk profil fikk den? Majoriteten av jødene i både Danmark og Tyskland, hvor flertallet av de første personene som innvandret etter 1851 kom fra, var knyttet til handel eller andre urbane næringer. Fra midten av 1800-tallet hadde Norge – og da særlig Kristiania – blitt en del av den internasjonale kapitalistiske økonomien. Økende internasjonalisering førte til tettere kontakt mellom næringsdrivende over landegrensene – nordmenn reiste til utlandet og utlendinger kom til Norge.³¹ Fra 1860-årene til de første tiårene av 1900-tallet utvandret blant annet omkring en fjerdedel av Norges befolkning fra Norge, mange av dem til Amerika.³²

Historiker Marta Gjernes har gjort en grundig analyse av yrkesfordelingen innen den jødiske innvandrergruppa som innvandret før 1900. Gjernes' funn viser at over to tredjedeler arbeidet innenfor handel. Når det gjaldt muligheter til å søke om handelstillatelse fantes det ikke noe skille mellom norske borgere og utlendinger. Flertallet i majoritetsbefolkningen arbeidet rundt 1900 i jordbruket, og ettersom handelsnæringen var i vekst var det større behov for arbeidskraft her.³³ For den jødiske innvandrerguppen dreide handelsvirksomheten seg både om produksjon og salg av varer. I prinsippet kunne jødiske handelsmenn kjøpe varer produsert av jøder i Norge.³⁴ Mange jødiske næringsdrivende annonserte sine virksomheter i det jødiske magasinet *Hatikwoh*. *Hatikwoh* kom ut for første gang i 1929, altså vel 50 år etter at jøder for alvor etablerte seg i landet. Fra magasinet oppstart kan man tydelig se hvordan handelsnæringene gjør seg gjeldende gjennom annonser for kles- og skomagasinene og mat- og

²⁸ Gjernes, *Jødar i Kristiania*, 2007, s. 38.

²⁹ Gjernes, *Jødar i Kristiania*, s. 36. Trondheim avviker noe fra dette bildet. Her var ikke mer enn 2,3% utenlandsfødte, hvorav omtrent 10 % var jøder.

³⁰ Gjernes, *Jødar i Kristiania*, s. 105

³¹ Gjernes, *Jødar i Kristiania*, s. 66-67

³² Grete Brochmann og Knut Kjeldstadli, *Innvandringen til Norge 900–2010* (Oslo: Pax, 2014), s. 13

³³ Gjernes *Jødar i Kristiania*, s. 110 og 116

³⁴ Gjernes *Jødar i Kristiania*, s. 121

proviantbutikker, særlig kosherprodukter. Ofte var butikkene familiedrevet. Mange nyankomne innvandrere startet gjerne som omførselshandlere – omreisende handelsmenn uten faste lokaler – og solgte varer som tøy og klær, og såkalte kortevarer.³⁵

Omførselshandlerne kjøpte selv varer fra grossister, og hadde gjerne faste ruter med faste kunder. De fleste åpnet etterhvert små forretninger. I 1930-årene opphørte omførselshandelen nesten helt, som følge av endringer i handelsloven. Disse endringene var spesielt rettet mot jøder og det som i samtiden ble omtalt som «taterplagen».³⁶

Den nest største inntektsveien for de jødiske innvandrerne var håndverk og industri.³⁷ Blant dem som innvandret etter 1900, var det flere enn tidligere som arbeidet innenfor denne sektoren.³⁸ En av bransjene hvor jødiske arbeidere ble hentet inn fra 1885 og fremover, var tobakksindustrien. En av dem som arbeidet innen bransjen var Moritz Glott fra Kiev. Han startet i tobakksbransjen allerede som tiåring i 1887 og kom til Norge i 1890. Etter en tid som ansatt hos Langaard arbeidet han som verksmester hos konkurrenten Bernt J. Olsen, før han etablerte en tobakksforretning og en liten fabrikk. Over tid arbeidet han opp en av de ledende sigarettfabrikkene i Norge, hvor en del av de ansatte var jødiske.³⁹

Hatikwoh forteller om tobakksfabrikken til Moritz Glott, som annonserte sine varer aktivt i bladet. Også andre virksomheter som drevet av jøder, som urmakere, en rammefabrikk, en jødisk tannlege, flere frisører og advokatvirksomhet. Disse annonsene vitner om at et mangfold av næringsveier etterhvert åpnet seg for de jødiske innvandrerne og deres barn. I november 1931 annonserte David Abrahamsen sin legepraksis i magasinet Hatikwoh. Hans far, Salomon Abrahamsen, hadde innvandret fra Litauen, og startet opp i Trondheim som kjøpmann ca. 1900.⁴⁰ Første generasjon hadde i liten grad formell utdanning, men ønsket gjerne at barna skulle erverve seg kompetanse.⁴¹ Her kan vi skissere et utviklingsmønster: Fra en første generasjon tilreisende, som hadde få midler, som ikke kunne språket, og som måtte etablere seg i et arbeidsmarked de ikke kjente, til andre generasjon, som var født og oppvokst i Norge, som gikk på skole og tok utdanning, og som derfor hadde en større variasjon av muligheter på arbeidsmarkedet. Med andre ord bidro integrasjonen til en økt differensiering på det sosioøkonomiske området.

³⁵ Gjernes, *Jødar i Kristiania*, s. 124

³⁶ Bjarte Bruland, «Jødisk liv i Norge – mer variasjon enn mange tror!», i *Lokalhistorisk magasin. Meldingsblad for Landslaget for lokalhistorie og Norsk lokalhistorisk institutt*, nr.3 2007, s. 8.

³⁷ Gjernes, *Jødar i Kristiania*, 127

³⁸ Gjernes, *Jødar i Kristiania*, s. 106

³⁹ Gjernes, *Jødar i Kristiania*, s. 118

⁴⁰ Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge*, s. 343, 339

⁴¹ Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge*, s. 382

⁴¹ Martha Gjernes, «Dei fyrste jødiske innvandarane i Kristiania», i *Historisk tidsskrift*, bind 83. 2004: 409-410

Hvordan ble det nye livet i Norge organisert?

For å opprettholde jødisk religiøst liv i det nye landet, trengtes det egne institusjoner. Før det i det hele tatt var dannet en menighet i hovedstaden, ble det i 1869 søkt om og kjøpt en gravlund. Første begravelse fant her sted i 1885, da en ett år gammel jente ble jordfestet.⁴² Selv om den jødiske innvandrergruppa i Norge ikke var stor, eksisterte det på et tidspunkt hele fire jødiske menigheter i Oslo. *Det Mosaiske Trossamfund* (DMT), som eksisterer med samme navn i dag, ble stiftet i 1892. Året etter ble *Den Israelitiske Menighed* stiftet. Forholdet mellom de to menighetene var anspent fra begynnelsen av, blant annet som følge av uenigheter knyttet til disposisjonsretten til den jødiske gravlund.⁴³ Motsetningsforhold mellom jødene som var kommet fra Danmark og Tyskland og dem som hadde bakgrunn fra Øst-Europa er nok også en av grunnene til at det oppstod nye menigheter utenfor DMT.⁴⁴ Den fjerde menigheten, *Israels Ortodoxe Menighed*, eksisterte kun i rundt ett år, og i over tid var det først og fremst to menigheter som overlevde.⁴⁵ Menighetene hadde viktige oppgaver. Foruten å holde gudstjenester på helligdagene og ivareta det rituelle livet, var det viktig å sørge for at medlemmene fikk kjøpt kosherkjøtt. En annen fremtredende oppgave var å organisere religionsundervisning for barna.

I tillegg til menighetene fantes en etterhvert lang rekke frivillige foreninger, med ulike formål. Disse foreningene utviklet seg til organisasjoner som kunne samle jøder om felles oppgaver på tvers av menighetene og som følgelig ble viktige i å ivareta fellesskapet. Én av disse var Mosaisk kvinneforening, som ble stiftet i 1913. Foreningen var tenkt som en hjelpeforening for trengende trosfeller i Oslo og omegn. Da den markerte sitt 20-årsjubileum skrev Hatikwoh:

«Emigranter som har funnet veien over Norge, har mere enn en gang vært henvist til foreningens forsorg. Og de har blitt hjulpet. Der har vært ydet støtte til ubemidlede for å sette dem istand til å gifte sig. Feriekolonien har som regel fått årlige bidrag; sammen med Jødisk Understøttelsesforening har man foretatt utdeling av varer til pessach og i sommer arrangerte foreningen et ferieophold for slitte husmødre».⁴⁶

Som det fremgår fungerte foreningen, sammen med andre liknende organisasjoner, som et sikkerhetsnett som ivaretok behovene innad i det jødiske samfunnet. I tillegg arrangerte

⁴² Harry M. Koritzinsky, «Byens første jødiske kirkegård», i *Byminner* nr. 4, 1986, s.10-12.

⁴³ Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge*, s. 406

⁴⁴ Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge*, s. 433

⁴⁵ Mendelsohn, *Jødenes historie i Norge*, s. 442

⁴⁶ Hatikwoh 1933, nr. 2

foreningene fester, gjerne i forbindelse med ulike høytider, satte opp teaterstykker, og organisert foredrag og debatter om aktuelle temaer. Møtene i foreningene, som ble holdt med jevne mellomrom, var ofte godt besøkt. De ble også ofte referert i de jødiske tidsskriftene.⁴⁷

Mellom integrasjon og tradisjon: Identitet og selvforståelse

De jødiske innvandrerne som ankom til Norge – særlig dem som hadde bakgrunn fra Øst-Europa – møtte et samfunn som var svært annerledes områdene de selv kom fra. Som andre innvandrergupper måtte de jødiske innvandrerne balansere mellom ulike hensyn: På den ene siden nødvendigheten av – og til dels kravet om – å tilpasse seg nye samfunnsbetingelser, på den andre siden ønsket om å opprettholde egne tradisjoner.

Det er derfor på sin plass å stille spørsmål om hva slags identitetsforståelse som utviklet seg innen den norsk-jødiske minoriteten. Temaet er vanskelig. ”Jødisk identitet” er verken entydig, enhetlig eller statisk, men er blitt formet og omformet av historiske endringsprosesser. Historikeren Einhart Lorenz påpeker nettopp at identitet er noe som

”utvikles dynamisk, i en prosess, i konfigurasjoner, som stadig er i endring. Menneskene som tar del i prosessen, blir formet av den, men forandrer den samtidig i et gjensidig avhengighetsforståelse. (...) Identitet kan altså ikke endelig fikseres, og når vi drøfter fenomenet identitet, må vi være klar over at vi bare får et utsnitt på et gitt tidspunkt i en bestemt situasjon.”⁴⁸

Det foreligger relativt lite systematisk forskning om hvordan overgangen fra Shtetl-kulturen i Øst-Europa til de relativt sekulære samfunnene i Skandinavia over tid virket inn på den norsk-jødiske innvandrers- og minoritetsgruppens identitet og selvforståelse. Et overordnet mønster kan ifølge den eksisterende litteraturen likevel sammenfattes i begrepet ”lavprofilert integrasjon” eller ”forsiktig integrasjon”. I et arbeid om norsk innvandringshistorie mellom 1814 og 1940, heter det at den jødiske minoriteten verken ønsket assimilasjon eller konfrontasjon med det norske majoritetssamfunnet. Medlemmer av gruppen deltok snarere

”i det norske samfunnet i skolegang, arbeid, militærtjeneste og i noen grad i forretningsliv. [...] Ved siden av samlet en seg om det egne samfunnet.”⁴⁹

Liknende konklusjoner er også blitt trukket andre steder. I en studie av sionismen blant norske jøder i mellomkrigstiden, fastslår Vibeke Kieding Banik at de norske jødene i løpet av

⁴⁷ Se for eksempel *Israeliten* 1923, nr 3

⁴⁸ Lorenz, *Jødernes historie i Europa*, s. 134.

⁴⁹ Kjeldstadli: ”Del III. 1901-1940”, i Niemi, Myhre og Kjeldstadli (red.), *Norsk innvandringshistorie*, s. 412.

mellomkrigstiden var ”i ferd med å bli integrert i det norske samfunnet”. De tydeligste tegnene til dette var bruken av norsk som kommunikasjonspråk, deltakelse i idrettsarrangementer samt en tendens til å fornorske navn. Integreringen gikk imidlertid ikke

”på bekostning av det spesifikt jødiske [...] Det later til at det var viktig å holde fast på det jødiske, selv om prioriteringsområdene forandret seg i takt med integrasjonsprosessen.”⁵⁰

Det må likevel påpekes at integrasjonen ikke forløp smertefritt eller uten interne friksjoner i minoriteten. I mellomkrigstiden fantes det en tendens i norsk-jødiske magasiner og til at utviklingen i det jødiske miljøet ble skildret gjennom en kriseretorikk, hvor det ble advart mot tapet av ”autentisk jødiskhet”. Tendensen til assimilering ble også skildret som en trussel.⁵¹ Et leserinnlegg i bladet *Hatikwoh* fra oktober 1932 kan brukes som illustrasjon. Her skrev forfatteren at

”Vi ser hvordan assmiliasjonen trenger stadig dypere inn i vårt eget, og i ennu høiere grad inn i våre barns liv. Efter min mening burde den jødiske skole være det beste middel til å motvirke dette.”⁵²

I en artikkel opprinnelig trykt i tidsskriftet *Israeliten* og gjenoptrykt i *Hatikwoh* i juni 1931, ble det også advart mot ekteskap mellom jøder og ikke-jøder. Forfatteren fastslo at han

”på det innstendigste fraråde enhver jøde og jødinne å inngå assimilerende ekteskaper [...] for like barn leker best.”⁵³

Ifølge Banik skjedde det likevel en tydelig dreining i retning av et mer positivt syn på blandede ekteskaper i slutten av 1930-årene.⁵⁴ Her synes med andre ord en tendens i retning av økt integrasjon over tid å ha gjort seg gjeldende.

Antisemittisme og motreaksjoner

En vanskelig utfordring for den jødiske minoriteten, var også de antisemittiske strømningene som kom til uttrykk i det norske samfunnet. Antisemittismen i Norge før 1940 var riktignok

⁵⁰ Vibeke Kieding Banik, *Neste år i Jerusalem? Sionisme blant de norske jødene i mellomkrigstiden* (Oslo: HL-senterets skriftserie 2007), s. 210.

⁵¹ Vibeke Kieding Baniuk, «The Faith of the Fathers, the future of the Youth. Being Jewish on the periphery of the diaspora», i *Jewish Studies in the Nordic Countries Today*, vol 27 (2016), s. 157

⁵² Aapent brev til rabb. Samuel”, i *Hatikwoh* oktober 1932, s. 11.

⁵³ «Assimilasjon», i *Hatikwoh* juni 1931, s. 5.

⁵⁴ Banik, «The Faith of the Fathers», s. 166.

aldri av en så ytterliggående karakter som tilfellet var i land som Tsar-Russland (frem til 1917), Polen, Tyskland, Østerrike og Frankrike. Som Einhart Lorenz påpeker, forekom det «ikke pogromer, ingen ‘jødebenker’ på universitetet, heller ikke myriader av antisemittiske brosjyrer».⁵⁵

Litt skjematisk kan antisemittismen i Norge deles inn i to hovedkategorier.⁵⁶ Den første dreier seg om antisemittismen som en sammenhengende og omfattende «verdianskuelse». Her ble jødernes påståtte negative innflytelse gjort til overordnet forklaring på uønskede trekk ved moderniseringsprosessen.⁵⁷ Den andre dreier seg om kulturelt betingede holdninger og forestillinger om jøder og «det jødiske». Selv om den ideologisk-propagandistiske antisemittismen var forholdsvis marginal, kom antisemittiske forestillinger regelmessig til uttrykk i den bredere offentligheten. Påstander om at jødene trakk i trådene bak kapitalismen, kommunismen og den «nedbrytende moderniteten» ble fremsatt i pressen, vittighetspressen og populærlitteraturen, særlig i mellomkrigstiden.⁵⁸

En bestemmelse som i særlig grad rammet den jødiske minoritetens daglige liv var forbudet mot *schächting* – slaktning etter jødisk-rituelle regler, som trådte i kraft i 1930. Under debattene om dette forbudet, som hadde pågått i flere omganger siden sent på 1890-tallet, ble det også anvendt antisemittiske klisjeer. Historikeren Andreas Snildal konkluderer også med at debatten viser at antisemittismen i Norge ikke bare innebar at «jøden» ble konstruert som en ytre fare, men at den i bestemte kontekster også kunne resultere i (skriftlige) angrep på den norsk-jødiske minoriteten.⁵⁹ Forbudet vakte skarpe reaksjoner fra det jødiske miljøet. I 1926 uttalte forstanderen i Det Mosaiske Trossamfund i Oslo for at bestemmelsen kunne bli «ensbetydende med overskjæring av hele den jødiske livsnerve» og at den i sin ytterste konsekvens kunne resultere i «ophør av hele det jødiske meinighetsliv».⁶⁰ I desember 1929 trykte også bladet *Hatikwoh* en artikkel skrevet av en trosfelle fra Stockholm. Artikkelforfatteren fastslo at det var

⁵⁵ Jf., Einhart Lorenz, «‘Vi har ikke invitert jødene hit til landet’ – norske syn på jødene i et langtidsperspektiv», i Vibeke Moe og Øivind Kopperud (red.), *Forestillinger om jøder – aspekter ved konstruksjonen av en minoritet 1814–1940*. Oslo: Unipub, 2011, s. 36.

⁵⁶ Inndelingen bygger på Kjetil Braut Simonsen, «Antisemittismen i Norge, ca. 1918–1940. Former, funksjoner og virkninger», i Kjetil Braut Simonsen og Øystein Sørensen (red.), *Historie og moral. Nazismen, jødene og hjemmefronten* (Oslo: Dreyer, 2020), s. 21–50.

⁵⁷ Se Simonsen, «Antisemittismen i Norge», s. 26–31.

⁵⁸ Om pressen og vittighetspressen, se bl.a. Lien, Lars. «... pressen kan kun skrive ondt om jøderne». *Jøden som kulturell konstruksjon i norsk dags- og vittighetspresse 1905–1925*. Ph.D.-avhandling i historie, Universitetet i Oslo, 2016. Om populærlitteraturen, se Ragnhild Henden, «Tidlig norsk kriminallitteratur og det antisemittiske arkiv», i Moe og Kopperud (red.), *Forestillinger om jøder*, s. 65–198

⁵⁹ Andreas Snildal, *An Anti-Semitic Slaughter Law? The Origins of the Norwegian Prohibition of Jewish Religious Slaughter C. 1890-1930*. Ph.D.-avhandling, Universitetet i Oslo, 2014, s. 311.

⁶⁰ Forstander Israel Jacob Gittelsen, sitert i Bruland, «Norske jøder», s. 79

«ufattelig at noe slikt kunne hende i vårt århundre, og etterat nesten alle verdens makter gjennom Nasjonenes Forbund har uttalt å ville respektere de minoriteter av folkeslag som finnes i de forskjellige land, som er tilsluttet Nasjonenes forbund. Ennmere sørgerlig er det at forbudet gir et mørkt bilde av et land på den skandinaviske halvø, hvor kultur og civilisasjon skulde stå på et høiere nivå. Med schächtingforbudet har de norske myndigheter gått tilbake til fortidens antisemittisme, hvilket betyr at den kjærlighet og broderskap, som bør forene et lands medborgere, settes i fare for å bli ødelagt»⁶¹

Den norsk-jødiske minoritetens motreaksjoner mot antisemittismen er ennå ikke blitt utforsket systematisk. Historikeren Terje Emberland påpeker at det innen gruppen til dels fantes et ønske om å ikke tiltrekke seg oppmerksomhet, noe som antakelig førte til ”en underrapportering av antisemittisme”.⁶² Dette må likevel ikke tolkes som at jødene som gruppe forholdt seg helt passive til antijødiske tendenser. I 1923 tok Den norske Zionistforening initiativ til dannelsen av en ”komité til bekjæmpelse av antisemittisme og belysning av jødiske spørsmål.”⁶³ Det fantes også jødiske enkeltpersoner som arbeidet aktivt for å bekjempe antijødisk hets. I 1927 ble for eksempel det antisemittiske månedsbladet *Nationalt tidsskrift*, Mikal Sylten saksøkt ved to anledninger av personer med jødisk bakgrunn. En av saksøkerne, Haugesund-kjøpmannen Moritz Rabinowitz, anvendte under rettssaken også anledningen til å kritisere norske myndigheter for ikke å ha stanset Syltens sjikanerende fremgangsmåter. Begge sakene endte med at Syltens ble dømt for æreskrenkelser.⁶⁴

Avslutning:

9. april 1940 ble Norge invadert av en nazistisk okkupasjonsmakt. Invasjonen ble ledsaget av en nasjonalsosialistisk nyordning og ensretting, hvor antisemittismen hadde en fremskutt plass. Høsten 1942 og vinteren 1943 kulminerte den antisemittiske politikken i massearrestasjoner og deportasjoner. 773 norske jøder ble deportert, i hovedsak til Auschwitz. Omlag en tredjedel av den jødiske minoriteten ble myrdet. Holocaust gjør den jødiske minoritetserfaringen i Norge unik. Selv om andre minoriteter i Norge er blitt utsatt for grove

⁶¹ «Schächtingforbudet», i *Hatikwoh* desember 1929, s. 2.

⁶² Terje Emberland, «Antisemittismen i Norge 1900–1940», i Berg Eriksen, Trond, Håkon Harket og Einhart Lorenz (red.). *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo: Cappelen, 2005, 401-402

⁶³ Bruland, «Norske jøder – historie og kultur»: s. 78.

⁶⁴ Se Kristin Brattelid, *Mikal Sylten. Et antisemittisk livsprosjekt*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo, 2004, s. 82–92

overgrep, har ingen utenom jødene blitt rammet av en politikk som siktet mot tilintetgjørelse gjennom massedrap.

Om vi studerer den jødiske innvandringens historie før 1940, finnes det likevel mønstre, utviklingstrekk og problemstillinger som etter vårt syn er av bredere minoritetspolitisk relevans. De jødiske innvandrerne i Norge ble en liten minoritetsgruppe i et forholdsvis homogent samfunn. Som minoritet måtte gruppen forholde seg til storsamfunnets krav om tilpasning, og den ble til dels også møtt med antisemittiske holdninger. Samtidig befant gruppen seg i et spenningsfelt mellom tradisjon og integrasjon. Hvordan kunne man bevare og tilpasse egne tradisjoner til nye samfunnsbetingelser? Hvordan kunne en *norsk-jødisk identitet* se ut? Svarene som ble gitt på disse spørsmålene – og utfordringene, motsetningene og dilemmaene de skapte – kan etter vårt syn fungere som et viktig grunnlagsmateriale i debatten om innvandring og integrering i vår egen tid.